

Sławomir Śniatkowski

Niewerbalna ekspresja w religijnych aktach mowy (na przykładzie opowiadania Elizy Orzeszkowej *Ascetka*)

1. Miejsce zachowań niewerbalnych w procesie komunikacji

Mimo różnorodnych ujęć problemu komunikowania niewerbalnego (przegląd niektórych z nich zamieszcza m.in. A.N. Scheflen w artykule *On Communicational Processes* (por. 21, s. 1–7), a z polskich autorów K. Jarzabek w pracy *Znaki kinetyczne wspomagające komunikację mowną i ich miejsce w nauczaniu języków obcych* (por. 8, s. 12–36) – większość badaczy jest zgodna, że elementy niewerbalne są istotnym składnikiem procesu komunikacji.

J. Lyons (por. 11, s. 66–67) w naturalnym zachowaniu językowym wyróżnia składnik słowny i pozasłowny. Składnik pozasłowny obejmuje zjawiska głosowe i niegłosowe. Wśród zjawisk głosowych Lyons wyróżnia ponadto zjawiska o charakterze prozodycznym i paralingwistycznym.

Według M. Nowakowskiej (por. 14, s. 182) wszystkie elementy procesu komunikacji składają się na tzw. gestosłów, który – zdaniem autorki – jest „łącznym wykonaniem elementarnych działań na wielu mediach równocześnie” (s. 182). Również A. Kneblewski (por. 10, s. 238) uznaje wielokanałowość przekazu za naturalną cechę procesu komunikacji.

M. Saville-Troike (por. 20, s. 144–150) zwraca uwagę, że w analizie zachowań komunikacyjnych należy uwzględniać zarówno zróżnicowanie kanałów, jak i kodów. Cztery wymiary komunikacji autorka zestawia w tabeli (s. 145):

Cztery wymiary procesu komunikacji (wg M. Saville-Troike)

	kanał	
	głosowy	niegłosowy
kod werbalny	język mówiony	język pisany język migowy gwizdy/bębny alfabet Morse'a
kod niewerbalny	cechy parajęzykowe i prozodyczne śmiech	milczenie kinezyka proksemika ruchy oczu obrazy i komiksy

W świetle powyższych opracowań należy uznać zachowania niewerbalne za istotny składnik procesu komunikacji w jego wymiarze psychologicznym, społecznym (sytuacyjnym) i kulturowym. Inspirowane rosnącym zainteresowaniem sferą sacrum badania języka religijnego (por. np. tom *O języku religijnym* 15) warto zatem uzupełnić charakterystyką zachowań niewerbalnych, które w znacznym stopniu wzbogacają, a często zastępują ekspresję słowną.

W akcie mowy elementy niewerbalne mogą pełnić rolę tzw. wyznaczników modalności (por. S. Śniatkowski 22, s. 66–67), tj. wysoce konwencjonalizowanych zachowań parajęzykowych, które można przyporządkować określonym aktom mowy. Niewerbalne wyznaczniki modalności stanowią sygnał wprowadzenia określonego aktu mowy (np. pytania, żądania, groźby itp.) wraz z odpowiadającą mu modalnością wypowiedzi i są istotnym uzupełnieniem (lub nawet ekwiwalentem) funkcjonujących w wypowiedzi gramatycznych i słownikowych wykładników modalności (por. T. Rittel 17, s. 124–126).

2. Elementy parajęzykowe w utworze literackim

W języku pisanim wielokanałowe i wielokodowe zachowania komunikacyjne zostają sprowadzone do jednego kanału (werbalnego) i jednego kodu (niegłosowego) przekazu. Możliwości techniczne związane z zapisem tekstu, jak układ tekstu, krój czcionki itp. (por. L. Ceplitis 3,

s. 66–74), nie zmieniają w istotny sposób ograniczeń, jakim podlegają próby zapisu bogactwa naturalnej komunikacji. F. Nieckula stwierdza (por. 13, s. 89), że w języku pisanim zjawiska parajęzykowe podlegają określonej selekcji i transpozycji na znaki językowe. Stwierdzenie to warto uzupełnić uwagą J. Lyonsa (por. 11, s. 72), iż „znaki pisarskie oddają tylko z grubsza i bardzo niedokładnie cechy prozodyczne i paralingwistyczne wypowiedzi mówionych” (s. 72).

Należy jednak – za L. Pszczołowską (por. 16, s. 139–147) – podkreślić ścisły związek utworu literackiego z żywą mową, której wiele cech przenika do tekstu pisanego, przyczyniając się do żywego odbioru dzieła. Pszczołowska dzieli elementy parajęzykowe na cztery grupy:

- suprasegmentalne (nadbudowane nad językową warstwą wypowiedzi, np. właściwości głosu, intonacja, tempo, pauzy niesegmentalne),
- dotyczące dźwiękowego tła mowy (np. chryпка, czuły głos),
- zjawiska paraleksykalne (nieleksykalne artykulacje typu: \bar{m} , $h\bar{m}$),
- zjawiska parakinetyczne (luźno związane z wypowiedzią zachowania ruchowe: mimiczne i gestykulacyjne).

Zjawiska parajęzykowe mogą – zdaniem Pszczołowskiej – podlegać imitacji i wówczas przybierają charakter konwencjonalnego znaku.

W utworze literackim zarówno znaki językowe, jak i inne znaki, które im towarzyszą, stają się nośnikami zamierzonej informacji. Uwagi o zachowaniach niewerbalnych są bardzo częste, zwłaszcza u Orzeszkowej. Niektóre zjawiska parajęzykowe (np. tempo mowy, zjawiska paraleksykalne) przybierają bezpośredni kształt w tekście (np. nagromadzenie myślników).

T. Rittel stwierdza (por. 18, s. 232), że badanie tekstu literackiego pod względem zawartego w nim repertuaru sposobów mówienia w różnych sytuacjach zmierza do ukazania dynamiczności wypowiedzi literackiej, która jako „kierowana przez kogoś do kogoś i po coś jest [...] osadzona w kontekście i przywrócona żywej materii życia” (s. 232).

Charakterystyka odzwierciedlonych w tekście literackim zachowań niewerbalnych może stanowić istotne uzupełnienie analizy pragmatyczno-językowej.

Z kolei w odniesieniu do kompetencji kulturowej znajomość zachowań niewerbalnych dotyczących sfery doświadczenia religijnego wydaje się równie istotna jak np. znajomość biblizmów w zakresie kompetencji gramatyczno-leksykalnej (por. T. Rittel 17, s. 161–164).

3. Niewerbalny wymiar ekspresji w religijnym akcie mowy

Specyfika religijnego aktu mowy polega na jego odniesieniu do sfery sacrum i powiązaniu z doświadczeniem religijnym, które A. Dylus rozumie jako „całokształt doznań religijnych jednostki; [...] w religijnym doświadczeniu Boga, w którym zaangażowany jest nie tylko umysł, ale cała osoba (podkreśl. moje), dochodzi do spotkania ludzkiego «ja» z absolutnym «Ty»”. (15, s. 139). K. Jankowski zauważa przy tym, że istotną funkcją wierzeń jest silne zaangażowanie emocjonalne mające bezpośredni wpływ na zachowanie człowieka (por. 7, s. 10). Warto tutaj przytoczyć uwagę L. Dupré, że „kategorie religijne (a – jak wolno sądzić – także zachowania będące ekspresją doświadczenia religijnego – przyp. mój) nie są pojęciami ahistorycznymi – powstają w specyficznych kulturach religijnych i wraz z nimi się rozwijają” (4, s. 185). Traktując religię jako dziedzinę kultury (por. A. Kłoskowska 9, s. 32–33), można uznać zachowania religijne za składniki kompetencji kulturowej, obejmującej m.in. sferę zachowań komunikacyjnych (o wzajemnych zależnościach między kompetencją językową, komunikacyjną i kulturową, por. m.in. T. Rittel 19, s. 91–159; S. Śniatkowski 23, s. 139–141).

Trafna interpretacja aktów mowy wymaga – zdaniem A. Awdiejewa i Z. Nęckiego (por. Z. Nęcki 12, s. 66–70) – uwzględnienia czterech kontekstów:

- semantycznego (lingwistycznego), który obejmuje dorobek konwersacyjny, pamięć tekstów od najmłodszych lat, zachowania niewerbalne itp.
- interpersonalnego, dotyczącego rozmówców, innych osób i ich ról społecznych, miejsca i atmosfery rozmowy,
- zadaniowego (instrumentalnego), odpowiadającego działaniom pozasłownym,
- kulturowego, związanego ze wspólnotą doświadczeń pozajęzykowych.

Religijne akty mowy obejmują wypowiedzi o zróżnicowanym charakterze, począwszy od krótkich zwrotów grzecznościowych typu „Szczęść Boże!”, „Niech będzie pochwalony Jezus Chrystus”, przez życzenia, np. „Niech cię Bóg prowadzi”, i błogosławieństwa, np. „Niech cię Bóg błogosławi i strzeże”, po rozbudowane formy kazań i litanii.

Ze względu na odbiorcę religijnego aktu mowy (kontekst interpersonalny) chciałbym tu – jako istotne także ze względu na zachowania niewerbalne – wprowadzić rozróżnienie na akty modlitewne (skierowane do Boga) i niemodlitewne (skierowane do rozmówcy/słuchacza).

S. Grabska i A. Zuberbier (por. 6, s. 325–329) charakteryzują modlitwę jako akt religijny, w którym człowiek wchodzi niejako w rozmowę z objawiającym mu się Bogiem (s. 325). Autorzy hasła wyszczególniają modlitwę indywidualną i społeczną, przebłagalną, dziękczynną, uwielbienia i prośby oraz modlitwę nieustanną. A. Awdziejew i Z. Nęcki zaliczają modlitwę-prośby do aktów pragmatycznych (por. Z. Nęcki 12, s. 74).

Celem mojego artykułu jest ukazanie skonwencjonalizowanych na gruncie polskiej kultury religijnej zachowań niewerbalnych, odzwierciedlonych w tekście literackim, a odnoszących się do modlitwy indywidualnej jako religijnego aktu mowy.

4. Zachowania niewerbalne jako wyraz ekspresji religijnej w *Ascetce* Elizy Orzeszkowej

Ideologię pozytywizmu zwykło się kojarzyć z niechętnym traktowaniem sfery sacrum czy wręcz z postawami ateistycznymi (por. J. Tomkowski 34, s. 43–45). Tym ciekawsze wydają się – podejmowane ostatnio (por. np. J.M. Bocheński 1; J. Tomkowski 24) – badania literatury tego okresu pod kątem odniesień do religii w utworach literackich.

J.M. Bocheński, badając problematykę religijną w „Trylogii” H. Sienkiewicza (por. 1), stwierdza, że „w tym, co w sienkiewiczowskiej wizji jest podmiotowe, znajdujemy wyraz jego własnej religijności; [...] z «Trylogii» można dowiedzieć się niejednego o Sienkiewicza własnej religii, a za tym także o religijności wierzących inteligentów polskich owych czasów” (s. 6).

Powstała w 1890 roku *Ascetka* Elizy Orzeszkowej należy do nurtu polskiej prozy beletrystycznej przełomu lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych 19. stulecia, który – jak zauważa H. Bursztyńska (por. 2, s. 78) – był realizacją postulowanego przez krytykę literacką zastąpienia obecnych w prozie pozytywistycznej tendencji antymetafizycznych wartościami moralnymi i religijnymi oraz uwzględnienia w charakterystyce postaci nie szeroko rozumianego społeczeństwa, ale osobistej, etycznej i światopoglądowej refleksji.

J. Tomkowski analizując *Ascetkę* w aspekcie teoretycznoliterackim (por. 24, s. 320–321), zwraca uwagę, że pisarka prezentuje w utworze różne postacie religijności: od barokowego przepychu ceremonii po surowy gotyk ascezy.

Zawarta w tekście utworu charakterystyka zachowań niewerbalnych związanych z modlitwą indywidualną znajduje się przede wszystkim w komentarzu narratora. Korzystając z klasyfikacji L. Pszczołowskiej (por. 16, s. 139–147) można je scharakteryzować kolejno jako (wszystkie cytaty pochodzą z wydania: E. Orzeszkowa, *Ascetka*, Warszawa 1975):

A) elementy suprasegmentalne

– tempo mówienia

„odmawiała modlitwy prędko, śpiesznie” (s. 84)

– donośność głosu

a) szept

„blade jej usta powoli poruszają się w szepcie” (s. 7)

„prędko szeptała” (s. 77)

b) krzyk

„spojrzała na krucyfiks, porwała się na nogi i krzyknęła

– Chryste! wszakże ja bluźnię!” (s. 47)

„wołała z dziwnym wybuchem uśmiechów i łez” (s. 76)

B) elementy dotyczące dźwiękowego tła mowy

– drżenie głosu

„głos jej drżał łzami i przejmującym cierpieniem” (s. 18)

– płacz

„płakała ulewą łez, z piersią pełną jęków” (s. 47)

– śmiech

„wołała z dziwnym wybuchem uśmiechów i łez” (s. 76)

– westchnienie

„dobywające się z samego dna jej piersi westchnienie” (s. 8)

„odetchnęła szeroko” (s. 79)

C) zjawiska parakinetyczne

a) wyraz twarzy

– ruchy oczu

„oczy wznosiła w górę” (s. 33)

„spojrzała na krucyfiks” (s. 47)

– wyraz oczu

„oczy zgasłe i osłupiałe są, tak jak i dusza” (s. 10)

„z obłędem w oczach” (s. 47)

„oczy błyskały ostro i srogo” (s. 48)

- ruchy warg
 - „blade jej usta powoli poruszają się w szepcie” (s. 7)
 - „ustami w cichej modlitwie porusza”
 - „w żarliwej modlitwie [...] drobnymi usty poruszała” (s. 33)
 - „linia jej ust przybrała wyraz nienawistnej zaciętości” (s. 48)
- b) ruchy głowy
 - „głowę nisko ma pochyloną” (s. 7)
 - „głowa niżej jeszcze opada” (s. 8)
 - „w żarliwym nabożeństwie trzęsie twarzą” (s. 11)
 - „głowy zakonnic pochylają się do samej ziemi” (s. 15)
 - „w żarliwej modlitwie, prędko, prędko wstrząsała głową” (s. 33)
- c) ruchy i układ rąk
 - „szeregi splecionych, białych rąk zakonnic” (s. 6)
 - „silnie splecione ręce” (s. 7)
 - „po szczyptych jej ramionach przebiega lekkie drżenie” (s. 7–8)
 - „końce cienkich splecionych palców głęboko wpijają się w li-liowe żyły” (s. 8)
 - „ręce ma pobożnie splecione” (s. 16)
 - „w zaciśnięciu się rąk splecionych odmalował się upór żelazny” (s. 18)
 - „z rozpiętymi w znak krzyża rękami” (s. 21)
 - „małe różowe ręce u samej prawej białej krezy splotła” (s. 33)
 - „z załamanymi dłońmi” (s. 47)
 - „z rozpacznie do krucyfiksu wyciągniętymi rękami” (s. 47)
- d) ruchy i położenie nóg
 - „jakiś starzec przykląkł” (s. 11)
 - „spojrzała na krucyfiks, porwała się na nogi i krzyknęła” (s. 47)
 - „stopą o ziemię uderzyła” (s. 47)
 - „nagle upadła na klęczki przed krucyfiksem” (s. 48)
 - „na klęczki przed krzyżem upadła” (s. 76)
- e) ruchy całego ciała
 - „siostra Mechtylda leżała na marmurowej posadzce, [...] z czołem o zimny marmur opartym i rozpiętymi w znak krzyża rękami” (s. 20–21)
- f) inne zachowania niewerbalne towarzyszące modlitwie
 - biczowanie się

„w tej chwili sprężyste i silne jej ramię wyciągnęło się nad pochyloną nieco głowę, w powietrzu świsnęła i na białe, cienkimi kośćmi sterczące plecy [...] raz po razie, szybko, miarowo, mocno opadać zaczęła dyscyplina” (s. 48–49)

Bezpośrednio w wypowiedzi postaci znajdujemy ponadto – sygnalizowane znakami interpunkcyjnymi – informacje dotyczące elementów supra-segmentalnych: intonacji, pauzy, a także tzw. milczenia postwerbalnego (występującego po wypowiedzi słownej – por. S. Śniatkowski 22, s. 51). Oto przykłady:

a) intonacja

– pytająca (wznosząca się)

„Panie Wszchemocny, dlaczego nie przemienisz? Ojciec najlepszy, czemu nie litujesz się?” (s. 46)

„Cóż to było, jeżeli nie ciało, ta szmata przepojona wyziewami ziemi, ten zbiornik pokus?” (s. 48)

„Nieprawdaż, że oni ciężko, okrutnie zgrzeszyli?” (s. 56)

– wykrzyknikowa (gwałtownie opadająca)

„W myśli z zadawanych sobie ciosów składała Bogu ofiary.

– Za grzechy moje! [...] Za wspomnianie rozkoszy ziemskich! za litość nad ziemią! za spór bluźnierczy o niezbadane Twoje wyroki!” (s. 49)

„oblekała włosiennicę i prędko szeptała:

– Dla miłości twojej Panie! Za zbawienie moje! Za rychłą śmierć moją!” (s. 77)

b) pauzy

„Za grzechy świata! Za nędze ziemi! Panie! Panie! raz jeszcze, raz, raz...za grzechy świata!” (s. 50)

„teraz jeszcze uspokoić się nie mogą bicia rozkołysanego mego serca... tętna krwi jak dzwony biją mi w skroniach... Myśli jak wichry w tę przeklętą godzinę lecą, w której wspólny ich grzech poznałam... Bo nieprawdaż, Panie mój” (s. 56)

„Panie, prędzej weź mię do siebie. Racz wziąć! litości!.. prędzej! prędzej!” (s. 76)

c) milczenie postwerbalne ze znakiem przerwania mowy (...)

„Chryste Odkupicielu...” (s. 46)

„Ach, kusicielu, wrogu, wiecznie odradzający się wężu!...” (s. 48)

Na podstawie odpowiednio wysokiej frekwencji określonych zachowań niewerbalnych scharakteryzowanych w tekście utworu – co odpowiada poziomowi ich skonwencjonalizowania w sferze kompetencji kulturowej – można ustalić pozajęzykowe wyznaczniki religijnego aktu mowy.

Jak wynika z przedstawionego zestawienia do wyznaczników indywidualnego aktu modlitewnego zawartych w wypowiedzi narratora można zaliczyć:

- poruszanie ustami w cichej modlitwie,
- pochylenie głowy,
- złożone dłonie,
- postawę klęczącą.

Bezpośrednio w tekście utworu wyznacznikami modlitwy indywidualnej są sekwencje zdań pytających oraz sekwencje zdań błagalnych, żądających (rozkazujących), często z obecnością pauz, rzadziej zakończone milczeniem postwerbalnym.

Tak duże nagromadzenie elementów niewerbalnych potwierdza tezę o wysokim stopniu nasycenia emocjonalnego, jakie towarzyszy modlitewnemu aktowi mowy. Z kolei stosunkowo duża liczba zachowań wysoce skonwencjonalizowanych świadczy o silnym zakorzenieniu tego aktu mowy w sferze kultury i zachowań społecznych.

Należy dodać, że oprócz zachowań konwencjonalnych, w tekście utworu pojawia się duża różnorodność elementów parajęzykowych, co – jak wolno sądzić – służyć ma pełniejszemu, a zarazem odbiegającemu od stereotypu, ukazaniu bogactwa aktu modlitewnego w jego wymiarze indywidualnym.

Przedstawiona analiza potwierdza potrzebę uwzględnienia charakterystyki zachowań niewerbalnych w opisie literackiego przetworzenia aktu mowy, co prowadzi do lepszego uchwycenia wzajemnych związków literatury i żywej mowy.

Literatura

1. Bocheński J.M., *Religia w Trylogii*, Kraków 1993
2. Bursztyńska H., *O nowelach Elizy Orzeszkowej z lat 1896–1903*, [w:] *W świecie Elizy Orzeszkowej*, pod red. H. Bursztyńskiej, Prace Monograficzne WSP w Krakowie, nr 107, Kraków 1990, s. 78–96
3. Ceplitis L., *Analiz reczewoj intonacjii*, Ryga 1974
4. Dupré L., *Doświadczenie mistyczne jaźni i jego znaczenie filozoficzne*, [w:] *Psychologia wierzeń religijnych*, pod red. K. Jankowskiego, Warszawa 1990, s. 185–212

5. Dylus A., *Doświadczenie*, [w:] *Słownik teologiczny*, t. 1 (A–N), pod red. A. Zuberbiera, Katowice 1985, s. 138–140
6. Grabska S., Zuberbier A., *Modlitwa*, [w:] *Słownik teologiczny*, t. 1 (A–N), op. cit., s. 325–329
7. Jankowski K., *Wstęp* [do:] *Psychologia wierzeń religijnych*, op.cit., s. 5–11
8. Jarząbek K., *Znaki kinetyczne wspomagające komunikację mowną i ich miejsce w nauczaniu języków obcych (na przykładzie komunikacji Polaków i Rosjan – ujęcie konfrontatywne)*. Prace Naukowe UŚI w Katowicach nr 1092, Katowice 1989
9. Kłoskowska A., *Kultura*, [w:] *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku. Pojęcia i problemy wiedzy o kulturze*, pod red. A. Kłoskowskiej, Wrocław 1991, s. 17–50
10. Kneblewski A., *Komunikacja werbalna i niewerbalna w aspekcie filozoficznym. Rozważania metodologiczne w kierunku teorii aktów komunikowania*, [w:] *Zagadnienia socjo- i psycholingwistyki*, pod red. A. Schaffa, Wrocław 1980, s. 237–249
11. Lyons J., *Semantyka*, tłum. A. Weinsberg, Warszawa 1983
12. Nęcki Z., *Komunikowanie interpersonalne*, Wrocław 1992
13. Nieckula F., *Język mówiony i język pisany*, [w:] *Język a kultura*, t. V, pod red. J. Anusiewiczza i F. Nieckuli, Wrocław 1992, s. 87–95
14. Nowakowska M., *Komunikacja werbalna i niewerbalna jako język wielowymiarowy*, „Studia Semiotyczne”, t. IX, Wrocław 1979, s. 181–196
15. *O języku religijnym. Zagadnienia wybrane*, pod red. M. Karpluk i J. Sambor. Katolicki Uniwersytet Lubelski. Zakład Badań nad Literaturą Religijną, t. 13, Lublin 1988
16. Pszczołowska L., *O zjawiskach parajęzyka w utworze literackim*, [w:] „Pamiętnik Literacki”, t. XL, 1969, z. 1, s. 139–147
17. Rittel T., *Metodologia lingwistyki edukacyjnej. Rozwój języka*. Prace Monograficzne WSP w Krakowie, nr 189, Kraków 1994
18. Rittel T., „Pamiętnik Waclawy” E. Orzeszkowej jako przedmiot analizy pragmatycznej językowej, [w:] *W świecie Elizy Orzeszkowej*, op. cit., s. 230–246
19. Rittel T., *Podstawy lingwistyki edukacyjnej. Nabywanie i kształcenie języka*. Prace Monograficzne WSP w Krakowie, nr 168, Kraków 1993
20. Saville-Troike M., *The Ethnography of Communication. An introduction* (2nd ed.), Basil Blackwell 1989
21. Schefflen A.N., *On Communicational Processes*, [in:] *Nonverbal Behaviour. Applications and Cultural Implications*, A. Wolfgang (ed.), Academic Press 1979, pp. 1–16
22. Śniatkowski S., „Elementy niewerbalne w akcie komunikacji szkolnej nauczyciel-uczeń. (Na materiale pytań i odpowiedzi w starszych klasach szkoły podstawowej)”, Kraków 1987 (maszynopis)
23. Śniatkowski S., *Pytanie nauczyciela a odpowiedź ucznia (ujęcie komunikacyjne)*, [w:] *Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie, Prace Językoznawcze*, t. VII, z. 152, Kraków 1992, s. 139–150
24. Tomkowski J., *Mój pozytywizm*, Warszawa 1993